

НЕУСПЕХ ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

*Др Момчило Исић
Институт за новију историју Србије*

АПСТРАКТ: Чланак представља анализу утемељености основне школе у Србији између два светска рата, кроз сагледавање мреже основних школа и њихових капацитета, нивоа обухваћености дорасле деце школовањем и степена њихове пролазности, продужног школовања и нивоа писмености.

Законске основе

Краљевину СХС/Југославију 1918. године чиниле су покрајине са неједнаким историјским наслеђем, између осталог, и у основном школству, уређеном чак са 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби, од којих су једни настали у национално слободним државама, други под влашћу непријатеља, а трећи у одбрани од непријатељске најезде.¹

Регулисано различитим законима и уредбама и израстало у различитим околностима, основно школство је у појединим покрајинама и различито трајало, од четири до осам година.²

¹ Милан Грол, „Просвета, школство и наука”, *Јубиларни зборник животоа и рада Срба, Хрватиа и Словенаца 1918–1928*, I, Београд, 1928, стр. 386.

² „Основна школа у Србији, Црној Гори, Војводини, Босни и Херцеговини је четвороразредна, где деца уче четири разреда, а сваки разред траје по једну годину; у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју је петоразредна, где деца уче прва три разреда по једну годину, а четврти разред по две године, при чему се друга година обично назива ’пети разред’. После петог разреда наступа продужна школа или ’опетовница’ која траје три године. Ученици иду у школу недељом и празником, а у извесно време и четвртком. У

Без јединственог закона о основном школству, у првој деценији постојања Краљевине СХС, у Србији је важио Закон о народним школама у Краљевини Србији од 19. априла 1904. године, чији први члан гласи: „Задатак је народних школа да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу.” Иначе, народне школе чинили су: дечја забавишта, основне школе и продужне школе.

Овај закон је предвиђао да основна школа траје шест година, од којих су четири обавезне, док би се пети и шести разред отварао „према месним приликама”, с тим што би за отварање петог разреда било неопходно 25 ђака.

У први разред уписивала су се варошка деца кад узму седму, а сеоска кад узму осму годину живота, и то према свештениковом списку, у коме су морала бити „забележена имена живе деце, мушке и женске, која су узела осму (седму) годину, а нису прешла једанаесту (десету) годину живота”, с тим што су за школу престарели сматрани: мушкарци старији од петнаест, а девојчице од четрнаест година.³

Уписани основци су били дужни да уредно походе школу за све време школовања, изузев оних који по свршеном четвртом разреду школовање наставе у некој средњој или стручној школи. За тродневно неоправдано изостајањене ђака од школе ђачки родитељи или старатељи кажњавани су опоменом, а затим за сваки изостанак (једно пре или једно после подне) са по 0,20 динара.⁴

Закон је прописивао да министар просвете и црквених послова, на предлог школског надзорника, наређује отварање нових школа кад у једном месту или у школској општини, коју могу да чине једно село, више села, или село и више заселака, има најмање тридесеторо деце дорасле за школу. Иначе, свако место морало је да уђе у састав одређене школске општине, која, заправо, подиже и снабдева школу.⁵

Далмацији и Љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) основна школа је шесторазредна. Овде тек после шестог разреда наступа продужна школа 'опетовница', која траје две године. Школа са шест разреда било је и у Србији и Војводини. У Војводини постоји и продужна школа. У мариборској области, сем Међумурја и у два среза Љубљанске области (Брежице и Лашко), а и у понеким местима по осталим срезovima Љубљанске области основна школа је осморазредна.” Милан Грол, *н. г.*, стр. 390.

³ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 239.

⁴ Члан 24 Закона о народним школама Краљевине Србије од 19. априла 1904. године.

⁵ Школска општина је била дужна: 1) да да потребно земљиште за школу и за школско двориште и игралиште, а у селима још и најмање пола хектара земљишта за школску башту у близини школе, и да све то одржава у доброј оградни; 2) да подиже оправља и у добром стању одржава школске зграде, у којима морају бити потребне учионице и радионице, удешене према хигијенским и педагошким правилима, станови за наставнике и за послужитеље, а у местима где ученици зими станују у школи, још и собе за спава-

У духу просветног програма режима успостављеног државним ударом од 6. јануара 1929. године, који просветну делатност посматра првенствено као идеолошку, а онда као васпитно-образовну први члан Закона гласи: „Народне школе су државне установе, чији је задатак: да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпеливости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице; да шире просвету народну непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање.”⁶

Прописујући да је настава у народним школама општа и обавезна у целој Краљевини Југославији, Закон даје право државној власти да принуди родитеље и старатеље да децу шаљу у школу, па чак и да им одузме децу уколико они ту своју обавезу занемарују.⁷

По Закону, народне школе су: основне и више народне школе, забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу и установе које служе и општем народном просвећивању: аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично. О њиховом отварању и плаћању наставника у њима старала се држава, док је настава била бесплатна за све ученике.⁸

Као израз тежње за уједначавањем дужине трајања основне школе у целој Краљевини Југославији, уведено је обавезно осмогодишње школовање, четири године у основној школи и четири у вишој народној школи, у коју су се уписивала деца након завршетка основне школе па до навршене четрнаесте године уколико не настављају школовање у грађанској, средњој или стручној школи.⁹

ње, трпезарија, кујна, заједно с потребним намештајем и посуђем; 3) да набавља школски намештај; 4) да даје огрев за школу, за наставнике и за послужитеље, и то свагда у почетку школске године за целу годину; 5) да плаћа школске послужитеље; 6) да рукује школском касом, школским имањем и школским фондовима; 7) да се стара да што већи број деце походи школу и да потпомаже наставнике у свима школским пословима; 8) да издржава деčја забавишта и да, по могућству, потпомаже просветне установе којима се шири писменост у народу.

Предвиђајући могућност да државни органи натерају школску општину на испуњавање својих дужности уколико их она не би вршила, Закон обавезује округ и државу да притекну у помоћ сиромашним општинама при подизању школских зграда. Такође, Закон омогућује школској општини да оснује школски фонд „ради издржавања сиромашних ученика и ученица у својој школи и ради приређивања школских екскурзија. У овај фонд улазе приходи од светосавских и других школских забава, од поклона и завештања и оно што политичка општина даје у ове сврхе”. – Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 239.

⁶ *Истио*, стр. 48.

⁷ *Истио*.

⁸ *Истио*.

⁹ *Истио*.

Више народне школе превасходно су, као и раније, намењене селу, и то одвојене за мушку и женску децу, било да се настава одвија редовно било у скраћеном облику. Скраћена настава обављала се током пет месеци (октобар, новембар, децембар, јануар и фебруар).¹⁰

Закон предвиђа да се у школу уписују сва способна мушка и женска деца, која до краја дотичне календарске године навршавају седму годину, с тим да телесно и душевно „особито развијена деца могу бити уписана у школу и с потпуно навршеном шестом годином, ако у школи има места”.¹¹

Изменивши услове уписа деце дорасле за школу, нови закон је поштрио казнене мере за неоправдано изостајање ђака од школе, прописујући да сва уписана деца морају редовно да похађају школу, а за неоправдано изостајање ђачки родитељи се кажњавају, прво, опоменом, а затим новчаном казном 10–20 динара за један изостали дан. Да би обезбедио и сигурније наплаћивање изречене казне, од стране општинске управе, Закон предвиђа: „У случају да управа општине не наплати казну од родитеља у одређеном року, плаћа је председник /поглавар/ дотичне општине”. Уколико се, пак, казна од сиромашних родитеља не може наплатити, предвиђа се њена замена радом на школским или општинским пословима, на њихову молбу.¹²

Предвиђано је отварање основних школа онде где у околини од четири километра у полупречнику има најмање 30, а у подручјима где је приступ школи отежан 20 деце обавезне да похађају школу. У местима где није било ових услова препоручивано је отварање привремених школских станица и амбулантних школа. Више народне школе требало је отворати у складу са условима у дотичном месту.¹³

И овај закон прописивао је, међутим, да школу издржава школска општина, обавезујући је сличним дужностима као и у ранијем закону: „1/ саградити и у добру стању одржавати школске зграде, у којима морају бити: потребне учioniце и радионице, удешене према хигијенским и педагошким правилима; по могућству дворану за школске свечаности, која ће служити и за собну гимнастику; потребне канцеларије и зборнице; станове за наставнике и за послужитеље; 2/ набављати намештај и учила за школу, а и сиромашној деци књиге и школски прибор; 3/ давати огрев за школу, управитеља и школског послужитеља, ако станују у школској згради; 4/ старати се о отварању нових школа, одељења и течајева; 5/ старати се, по могућству, за школске кухиње као и за обданишта за децу; 6/ где је год

¹⁰ *Што година Просветиног савета Србије 1880–1980*, Београд, 1980, стр. 89.

¹¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 49.

¹² *Истио*.

¹³ *Истио*.

могуће створити и уредити школска купатила и децје поликлинике за специјална лечења; 7/ подмиривати све стварне потребе око издржавања школа (оправке школских зграда, плаћање служитеља, осветљења, прибор за забавишта и др.); 8/ помагати просветне установе, којима се шири општа просвета у народу.”¹⁴

Скромни школски капацитети

Препуштајући школским општинама издржавање школа и подизање школских зграда, и један и други закон о народним школама знатно су утицали на споро ширење мреже школа. Становништво у Србији, поготово сеоско, углавном сиромашно и без довољно изграђене свести о потреби школовања, нарочито женског подмлатка, није било у стању да подигне одговарајући број адекватних школских зграда, па тиме и да отвори потребан број школа. Отуда је школске 1921/22. године у Северној Србији¹⁵ једна школа долазила на 1.798, а у Старој Србији¹⁶ чак на 3.280 становника. У Северној Србији најређа мрежа школа била је у топличком округу, једна на 2.818 становника, а у Старој Србији у рашком округу, где је на једну школу било 4.030 становника.¹⁷

Школске 1923/24. у Северној Србији је једна школа долазила на 1.746 а у целој Краљевини СХС на 1.625, док је у Војводини једна школа покривала 1.226 становника.¹⁸

Не само малобројне, школе у Србији биле су и скромних капацитета. Школске 1922/23. године, у Северној Србији чак њих 38,17%¹⁹ имало је по једну, а 41,34% по две учионице. Три учионице имало је 7,93% школа, четири 2,41%, пет до десет учионица било је у 4,37% школа, а више од 10 учионица тек 0,32%. Чак у девет школских срезова није било школе са више од две учионице.²⁰

Образлажући зашто је у старовлашком школском срезу (политички срезови моравички и студенички) школске 1921/22. године у школу уписано тек 1/3 за школу дорасле деце, школски надзорник подвлачи: „Што оволики број неписмене деце остаје сваке године узрок је мален број

¹⁴ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2005, стр. 116.

¹⁵ Северна Србија представља подручје преткумановске Србије увећано територијом добијеном од Бугарске Нејским уговором 1919. године.

¹⁶ Термин Стара Србија у овом раду означава подручје Косова и Метохије и Рашке области (Санцака).

¹⁷ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 112.

¹⁸ *Истио*, стр. 116.

¹⁹ *Истио*, стр. 117.

²⁰ *Истио*, стр. 150.

школа, тескоба садањих школских зграда и врло велика раштрканост села у садањим школским општинама. Из дана у дан све је веће и обилније привођење ђака у школу, и молба да се приме и упишу, али се морају одбијати за наступајућу школску годину, јер немају где да се деца сместе у препуне учионице.” Слично констатује и надзорник за руднички школски срез: „Ако би се предузеле мере, не да се изведе обавезна настава за мушку и женску децу, него да се школује већи број деце, од данашњег броја, онда ни једна од садашњих школских зграда не би могла да одговори својој потреби”.²¹

Извештавајући о стању основних школа у чачанском школском срезу школске 1926/27. године, констатујући да је 1.057 или 48,44% дорасле деце остало неуписано у школу, те да ученице чине тек 34,66% свих уписаних основаца, школски надзорник посебно подвлачи: „Још смо много далеко од оног времена које ће једном свакако доћи, када ће се у школу уписивати сва деца дорасла за школу (...) Види се да се женска деца и не школују, или се школују у веома малом броју свуда по селима. Закон, истина предвиђа и наређује обавезно школовање, али и по самом Закону оно није ипак обавезно, јер има да се изводи поступно пошто се остваре услови за његово извођење. Тих услова нема. Ми немамо довољно школа, ни у школама довољно одељења. Подизање зграда остављено је на добру вољу општинама, што ће рећи на вољу сељака, који још никако не могу да схвате потребе напреднијег времена и данашњице (...) Због немања школа, ни у школама довољно одељења, обавезност школовања је неизводљива. Школе не могу примити сву децу и због тога се у школу не уписују ни сва мушка деца, а женска ни толико.”²²

И у годишњем извештају о раду и стању основних школа у Моравској бановини школске 1929/30. године наглашава се да нема „довољног броја школских просторија”.²³

Имајући у виду првенствено прилике у Подрињу, и Љубомир Павловић у тексту „Како да се наш народ просвети”, објављеном у *Шабачком гласнику* јуна 1929. године, као разлоге за неуписивање све деце у школу наводи скромне школске капацитете, али и недостатак наставног кадра: „Основних школа на први поглед рекло би се да је доста. Међутим, увек их је било мало, па их је и данас мало, толико их је да нису кадре ни мушку за школу дораслу децу примити, а камо ли и женску. Данас једва да град Шабац и варошице могу да приме сву децу. О селима не треба ни говорити. Врло велики број мушке деце остаје без школе, што мора сваког

²¹ *Исто*, стр. 232, 233.

²² *Исто*, стр. 245.

²³ *Исто*, стр. 246.

мислећег човека бринути, шта да се уради на том пољу. Не само да треба основне школе множити, не само што треба број одељења повишавати, него и број наставника мора се у што краћем року учетворостручити.”²⁴

Недостатком школског простора, школски надзорник за чачански школски срез, и у извештају о раду основних школа 1929/30. школске године, објашњава неуспех у постизању обавезног школовања све за школу дорасле деце: „Уписивање ђака у први разред извршено је по свештеничким списковима, а по одредбама ранијег закона о народним школама. Мада је тај Закон трајао четврт века, није се успело да се одржи одредба о обавезном школовању све мушке и женске деце дорасле за школу. Немање школских зграда и оскудица у учионицама, затим недовољно отворених школа – све је то узрок, те ни сада нису по селима сва деца која су узрастом у доба школске обавезе, уписана у школу.”²⁵

Током двадесетих година 20. века, од школске 1921/22. до 1929/30. године, мрежа основних школа у Северној Србији повећала се за 21,60%, наравно различито у појединим окрузима, у зависности од претходног стања. Највише новоотворених школа било је у врањском округу, чак 61, или 55%, док је, са 23 нове школе, своју мрежу школа највише повећао топлички округ, за 60,53%. С друге стране, крагујевачки округ је „изгубио” једну школу, а смедеревски округ чак осам.²⁶

Стара Србија је знатно више проширила своју мрежу школа, за 129, или за 93,48%. Разлог овоме су, у првом реду, национални интереси. Тако школски надзорник за Призрен и шарпланински срез, у извештају о стању школа 1927/28. школске године, подвлачећи појачано интересовање за школовање код муслиманског и турског становништва, наглашава: „Интерес је и државни и просветне политике наше, да им се излази у сусрет: да у овом класично српском крају отворимо што више основних школа за њихову децу, те да просветна политика у овом крају постигне оне резултате који су потребни за добро њихово, све у духу народног и државног јединства.”²⁷

Због знатно бржег ширења мреже школа у Старој Србији током двадесетих година 20. века, у њој је школске 1930/31. године једна школа долазила на 2.102 становника, што је за 35,92% мање него школске 1921/22, док је у Северној Србији, изузев Београда, то смањење износило само 4,28%, тако да је на школу долазио 1.721 становник.

²⁴ *Шабачки гласник*, 39, 11. јун 1929, стр. 1.

²⁵ АЈ, 66 – 1 – 524.

²⁶ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 112, 122, 123, 124.

²⁷ *Исто*, стр. 170.

Будући да је и Закон о народним школама из 1929. године подизање школских зграда препуштао школским општинама, ширење мреже основних школа и повећање постојећих капацитета у Србији и даље је текло веома споро. У појединим крајевима школске зграде су чак и ређе подизане после доношења овог закона. У Моравској бановини, на пример, од 1919. до 1930. подигнуто је њих 457, просечно 38 годишње, а од 1931. до 1938. године 254 или 32 годишње. Нарочито је успорено подизање школских зграда и отварање нових школа у Старој Србији. Школске 1939/40. Северна Србија је имала 2.192 основне школе, или за 18,74% више него десет година раније, док се становништво, узимајући у обзир стопу раста између 1921. и 1931. године, повећало за 22,59%. У Старој Србији стање је било још неповољније. У њој се становништво увећало за 43,92%, а школе тек за 2,25%.²⁸

И даље су школе у Србији биле веома скромних капацитета. Крајем школске 1939/40. године оне су у Северној Србији, без Београда, имале само 5.571 учионица, или 2,6 по школи, а у Старој Србији 643, просечно по 2,4 учионице, најчешће веома мале. Школске 1936/37. у србијанском делу Дринске бановине на једног основца долазило је тек 2,26 м³ учионичног простора, а било је срезова где је тај простор био мањи од 2 м³, па чак и од 1,50 м³.²⁹

Недостатак простора поједине школе су превазилазиле увођењем полудневне наставе, поготово у варошима и већим градовима. Тако је крајем 1939/40. у школама Северне Србије, без Београда, било за 19% више одељења него учионица, а у школама Старе Србије за 6,4%. Захваљујући овоме, али и нешто чешћим проширењима постојећих школских зграда и стварању нових учионица, број одељења је брже растао од броја школа. Поново је Северна Србија предњачила. Њене школе су 1929/30. имале 4.022 одељења, а крајем 1939/40. године 6.632, што је пораст од 64,89%. С друге стране, у школама Старе Србије број одељења повећао се са 589 на 684, или тек за 16,13%. На једно одељење долазило је крајем школске 1939/40. године у Северној Србији 614, а у Старој Србији 1.452 становника.³⁰

Услед брзег пораста становништва од ширења мреже школа и њених капацитета, с једне, и израженијег настојања да се у школу уписују сва дорасла деца, и то оба пола, с друге стране, недостатак школског простора био је присутан у скоро свим крајевима. Тако школски надзорник за посавски срез у београдском округу, у извештају за школску 1932/33. го-

²⁸ Исто, стр. 124–126.

²⁹ Исто, стр. 174.

³⁰ Исто, стр. 186, 187.

дину, подвлачи: „Покрај издржавања школа, оскудица у школским историјама представља данас веома озбиљну тешкоћу, која се не може савладати без државне и бановинске помоћи.”³¹

Извештавајући Краљевску банску управу Дринске бановине о приликама у срезу 1939. године, срески начелник за таманвски срез предлаже отварање „што више школа, тако да свако село добије удобну и пространу школу!”, док срески начелник за азбуковачки срез, извештавајући, такође, о приликама у срезу 1939. године, предлаже оснивање чак девет нових школа и проширење седам постојећих са по једном учионицом.

Велики број дорасле деце не уписује се у школу

Традиционално несхватање широких народних слојева колико је школовање неопходно, посебно када су у питању женска деца, велика потреба за радном снагом, нарочито у послератним годинама, сиромаштво знатног дела становништва и недовољни школски капацитети разлози су спорог спровођења обавезног основног школовања. Примера ради, школске 1922/23. године у Србији се у први разред није уписало 66,78% дорасле деце, у топличком округу чак 91,94%.³² Ван школе су нарочито остајала женска деца. Тако су ученице школске 1921/22. чиниле тек 17,49%, школске 1923/24. године 29,01%, а 1927/28. године 34,04% свих уписаних основаца.³³ Иначе, 1927/28. у моравској области у први разред се није уписало 42,61%, а у ужичкој области чак 60,53% девојчица дораслих за школу.³⁴

У Моравској бановини почетком школске 1929/30. године неуписано у школу остало је чак 48% за школу дорасле деце.

Појачано уписивање дорасле деце у школу, у скоро свим крајевима Србије, школске 1930/31. године, када је, по први пут, упис вршен по новом Закону о народним школама, последица је и веће ажурности око исписивања престарелих основаца, али и честог уписивања без вођења рачуна о максимуму ђака у одељењу, који је прописан овим законом. Сада су се чешће уписивале девојчице, с обзиром на то да су оне у претходном периоду углавном остајале код куће. Само на србијанском подручју Дринске бановине, у школским уписницама било је више 19,05% дечака, 32,61% девојчица, или за 22,96% укупног броја ђака у односу на претходну школску годину. Највеће повећање уследило је у крајевима где је дотадашња

³¹ Исто, стр. 171.

³² Исто, стр. 239.

³³ Исто, стр. 240, 244.

³⁴ Исто.

обухваћеност подмлатка школовањем била најнижа, углавном у најпасивнијим подручјима, изузимајући једино сиромашни рађевски срез у подринском округу, у коме је пораст броја основаца био најнижи, само 5,32%, при чему је ученица било чак и мање, за 3,13%. Иначе, предњачио је рачански срез, са 60,53% више основаца, ученика за 35,24%, а ученица чак за 161,06%.³⁵ Појачан интерес за школовањем нарочито женске деце, ипак, није био у толикој мери изражен и међу несрпским становништвом у Старој Србији. Тако је у звечанском школском срезу 1931/32. школске године уписано 2.754 ђака, односно 2.209 ученика и само 545 ученица, док је неуписане деце између седам и шеснаест година остало чак 3.543, дечака 1.064 и девојчица 2.479. Основцима се, дакле, називало тек 43,73% деце дорасле за школу, и то 67,49% дораслих дечака и свега 18,02% дораслих девојчица.³⁶

И у осталим крајевима Србије повећање броја основаца зависило је од школских капацитета и њихове дотадашње попуњености, па је зато било и доста различито. У качерском срезу рудничког округа тај пораст је износио само 7,20%, у економски снажном подунавском срезу смедеревског округа, где је школовањем већ био обухваћен знатан део подмлатка, 9,01%, а у сиромашном студеничком срезу, на пример, 40,91%.³⁷

Током тридесетих година број уписаних основаца се повећавао из године у годину, истина, различито у појединим крајевима, у зависности, првенствено, од ширења мреже школа и повећања школских капацитета. У власотиначком срезу школске 1931/32. било је 4.671, три године касније 7.184 уписаних основаца, 1938/39. чак 9.082. С друге стране, школе у ваљевском срезу имале су 1931/32. школске године 3.204, а седам година касније тек 3.697 ђака, по школским уписницама. Повећање броја уписаних основаца зависило је углавном од чешћег уписивања женске деце. Тако је у овом седмогодишњем периоду, у власотиначком срезу број уписаних ученица порастао од 1.742 на 4.295 или за чак 246,55%, а у ваљевском срезу од 1.035 на 1.232, тј. за свега 19,03%.³⁸

У свим школама Северне Србије, изузев Београда, почетком 1939/40. школске године било 378.488, и то ученика 215.344 и ученица 163.144, што је, у односу на стање седам година раније, укупно повећање за 34,45%, код ученика за 22,58%, а код ученица за чак 54,17%.³⁹

³⁵ АЈ, 66 – 1 – 457.

³⁶ АЈ, 66 – 1 – 631.

³⁷ АЈ, 66 – 1 – 840.

³⁸ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 250.

³⁹ *Истио*, стр. 251.

Последње мирнодопске школске године, у 29 основних школа другог, трећег и четвртог школског среза у Београду уписало се 17.889 ђака, од којих је 8.489 или 47,45% било девојчица. У односу на 12.554 уписаних основаца школске 1932/33. то је повећање од 42,50%. Очито, и током тридесетих година број основаца у Београду, првенствено услед прилива становништва, растао је знатно брже него у унутрашњости Србије, и поред „олакшане” могућности родитеља да некажњено избегну школовање своје деце. „Како се у Београду упис деце не врши по списку рођене деце, јер се такав списак не би могао сачинити услед несталности пребивања Београђана, већ по пријавама самих родитеља, то се никад не може знати број деце дорасле за школу, као ни да ли су сва таква деца уписана или не. Услед тога не врши се ни ослобођавање од школе, већ ако неки родитељ не жели да школује своје дете, ништа му томе не стоји на путу, може га без икакве одговорности задржати и не слати у школу. Контролисање родитеља у овом правцу искључено је. Ипак, и поред свега тога запажа се сваке године све већи прилив ђака, што значи да родитељи сами радо дају децу у школу и да увиђају њен значај.”⁴⁰

У Старој Србији основаца је било више за 30,66%, ученика за 32,68%, а ученица за 24,33%, што је више него двоструко мањи пораст него у Северној Србији. Посебно споро повећавао се број основаца, а нарочито ученица, у Рашкој. Њих је 1939/40. школске године било тек за 3,33% више него седам година раније, а укупан пораст броја основаца од 19,98% постигнут је захваљујући повећању броја ученика од 28,49%.

Непохађање школе

Недовољно школа, и мали број учионица у постојећима, неутемељеност школе у широком народним слојевима, изражена потреба за радном снагом на селу, изазвана огромним страдањем најспособније мушке радне снаге у Првом светском рату, као и осиромашење најширих слојева народа услед ратних недаћа, честих неродних година и велике пољопривредне кризе, проузроковали су и често изостајање од школе ионако скромног броја уписаних основаца, нарочито ученица. При том многи од уписаних никад нису ни крочили преко школског прага. Школске 1924/25. године у сеоским школама Северне Србије нередовних основаца било је 28,88%, од којих ученика 23%, а ученица чак 45,80%.⁴¹

У подринској области је школске 1925/26. године нередовних ђака било 25%, а у срезовима левачком и темнићком 29%. Нередовно долазе

⁴⁰ АЈ, 66 – 1 – 471.

⁴¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 309.

првенствено сеоска деца, много више женска, и то у време великих пољопривредних радова. „Мушка деца су походила боље од женске деце, како у варошима тако и у селима. А варошка деца су уопште походила боље но сеоска.”⁴²

Констатујући да у рачанском и црногорском срезу 1925/26. школу нередовно походи 28,28% ђака, школски надзорник каже: „У већини школа ђаци неуредно долазе. Родитељи су кажњавани и опоменом и новчаном казном, која није увек наплаћивана. Најнеуредније је похађање кад су пољски радови. Узроци неуредног похађања школе су домаће потребе, а врло често и недовољно схватање важности школе код појединих родитеља и стараоца. Они сматрају да су пречи сви други послови него школа. Сем тога код многих родитеља, запажа се велико опирање према обавезном школовању. С тим никако не могу да се помире, и рачунају увек, да школовање деце зависи само од воље родитеља.”⁴³

Школски надзорник за копаонички школски срез, као главни разлог што „уписани број ђака не долази редовно у школу”, за „празне” школе посебно истиче ниску казну за родитеље, од свега 0,20 динара за један ђачки изостанак, а затим и њено ненаплаћивање: „Ђачки родитељи увидели су слабост данашњег школског законодавства (и његову несавременост), па не шаљу своју децу у школу. У овоме се толико далеко отишло, да у данашње време не постоји обавезно школовање у нашим народним школама /као што је по Закону предвиђено/, већ драговољно. Да се уписани ђаци нагнају у школу, да се ђачки родитељи силом Закона натерају на вршење дужности према школи предузимане су мере, чињени су кораци, али скоро увек без успеха, јер код нас је у овом погледу завладала нека неоснована и неоправдана толеранција, у извршавању изречених казни над ђачким неуредним родитељима, да се човек мора ужасавати код оваквих случајева. И онда није ни чудо што су многе школске управе данас и дигле руке од тог кажњавања. А кад би се што пре озакониле веће новчане казне за један неоправдани ђачки изостанак од школе, и када би те казне изрицао управитељ школе /без многих административних формалности/, а стриктно их извршавала полицијска власт, до одређеног времена, онда би се ова велика школска сметња, бар у неколико, отклонила, и ми би тако по школама имали већи број ђака. Кад би се ово питање на овај начин решило, кад би наш сељак осетио строге законске последице у својој обавези према школи, онда би он, хтео не хтео, морао да шаље своју децу /како мушку тако и женску/ уредно у школу, као што мора да пошаље сина у војску.”⁴⁴

⁴² АЈ, 66 – 1 – 313, 66 – 1 – 349.

⁴³ АЈ, 66 – 1 – 352.

⁴⁴ АЈ, 66 – 1 – 321.

Разлоге за нередовно похађање школе великог броја ђака у шумадијској области 1925/26. школске године, које „задаје велике главобоље родитељима, учитељима и надзорницима”, школски надзорник објашњава новонасталим економским приликама, изазваним деобом сеоских породичних задруга: „Нестало је задруга па је нестало и могућности да родитељи у селу уредно шаљу своје дете у школу. С тога је врло потребно мењати Закон о народним школама...”⁴⁵

Непохађање школе у звечанском школском срезу 1925/26. године надзорник углавном приписује ђацима неспрске националности, првадајући то, и даље, ниском казном. „Код деце хришћанске вере похађање је уопште добро. Деца муслиманске вероисповести још нису потпуно свесна какве им све користи за будућност школа доноси, те нерадо иду у школу. Због тога су над њиховим родитељима примењиване све мере за то предвиђене у закону о народним школама. Али су сви покушаји остали скоро без резултата, јер су све прописане законске казне минималне и неосетне. Једини излаз из ове ситуације јесте што брже доношење новог Закона о нашим народним школама за целу нашу земљу-државу. Најнеуредније деца походе школу рано с јесени и у пролеће, јер су тада највећи домаћи и пољски радови у селу, а и преко зиме када су велике хладноће.”⁴⁶

Са изразито нередовним похађањем школе отпочела је и 1926/27. школска година. На подручју 42 среза, из свих округа Северне и Старе Србије, основну школу је редовно похађало тек 69,55% уписаних ђака, и то ученика 73,84%, а ученица само 59,21%.⁴⁷

Извештавајући Министарство просвете да и 1926/27. ђаци „врло неуредно походе школу”, и да су много уреднија градска од сеоске деце, школски надзорник за копаонички школски срез, за разлику од претходне године, главни разлог види у економским приликама: „Узроци неуредног похађања су у томе, што је у нашем народу нестало задруге и издељен народ оскудева у радној снази, те му је и најмања помоћ од велике користи, зато и задржава децу од школе. Има и других узрока: велика удаљеност од школе, недовољно развијена свест о потреби школовања деце, нарочито женске, оскудица при издржавању ђака итд.”⁴⁸

Применом уредби Министарства просвете: ОНБр. 16.374 од 2. новембра 1926. године, којом је казна од 0,20 динара за један изостанак повећана на два динара, и ОНБр. 11.501 од 19. фебруара 1927. године, по којој се сваки порески грош за новчане казне по члану 60 Закона о народ-

⁴⁵ АЈ, 66 – 1 – 320.

⁴⁶ АЈ, 66 – 1 – 629.

⁴⁷ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001, стр. 47.

⁴⁸ АЈ, 66 – 1 – 321.

ним школама претвара у два динара, и то: „казне које изриче школски надзорник над члановима месног школског одбора за невршење прописаних дужности износиле би 50–150 динара, а казне које изриче министар просвете 150–500 динара”, отпочело је нешто редовније похађање школе, али не у свим крајевима, као на пример у царибродском срезу. „Овде постоји и упорно се одржава традиција да се деца шаљу у школу од Митрова-дне па до Ђурђев дана. Пре и после тога времена маса ђака не долази, а и иначе изостаје кад ко хоће, под изговором да су потребни ради чувања стоке. Како је ово сточарски крај, а учитељи су као што је речено махом без искуства, изговор је згодно искоришћаван. Међутим, приметно је да највише ђак изостаје дуж граничне линије, те изгледа да се под горњим изговором крије сасвим други разлог.”⁴⁹

Повећане новчане казне за ђачке родитеље ни у посавском срезу ваљевског округа нису дале значајније резултате, јер школски одбори не радо доносе одлуке о кажњавању, које често и не може да се изведе у току једне школске године.⁵⁰

Школске 1928/29. године у знатном броју срезова нередовних је било више од 30% основаца, а у хомољском срезу чак 40,09%. Годину дана касније, у босиљградском срезу школу је нередовно похађало 37,92% ђака. Нарочито су нередовне биле ученице, понегде и више од половине, као на пример у хомољском срезу школске 1928/29. и азбуковачком 1929/30. године.⁵¹

С обзиром на број становника од 31. марта 1931. године и стопу његовог раста од пописа из 1921. године, на 1.000 становника у Северној Србији је крајем школске 1931/32. било 83, четири године касније 93, а крајем последње мирнодопске године 95 основаца. У Старој Србији, услед знатно већег наталитета, основаца је било много мање, крајем школске 1935/36. године 39, а крајем школске 1939/1940. године, још мање, само њих 35 на 1.000 становника.⁵²

И поред већег броја основаца уписаних макар и само у школске књиге, током тридесетих година знатан број њих је и даље је изостајао од школе. Објашњавајући ту појаву, школски надзорник за качерски и таковски срез у рудничком округу, у извештају о стању школа у школској 1932/33. години, наглашава: „Похађање су често ометали мразеви, снежни сметови, а највише слаба одећа и обућа ђачка у време јаких мразева. Ва-

⁴⁹ АЈ, 66 – 1 – 343.

⁵⁰ АЈ, 66 – 1 – 757.

⁵¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 317, 318.

⁵² *Исто*, стр. 270.

рошка деца походе школу уредније него сеоска. Она су боље одевена и заштићена од елементарних непогода и не морају својим родитељима помагати у радно доба у свим пословима, што је готово увек случај код сеоске деце. Она на селу најчешће помажу родитељима у времену орања, сејања, копања, кошења, бербе, чувају стоку, па и на штету уредног похађања школе, што није случај код варошке деце. Неуредно похађање школе отклањано је и помоћу родитељских састанака, на којима је ђачким родитељима објашњена штетеност изостајања деце од школе, како за ученика и њихов успех у настави, тако и за саме родитеље.”⁵³

Школске 1931/32. у школама Северне Србије нередовних је било 19,15% основаца, четири године касније 25,75%, а 1939/40. године 32,64%. Знатно нередовније су биле ученице, што је било последица увреженог схватања да школа није за женску децу. Школске 1935/36. нередовне ученице су чиниле 35,88%, а ученици 19,66% уписаних, да би их последње мирнодопске школске године било чак 45,55%, а нередовних ученика „тек” 23,26%. Слична нередовност основаца била је и у школама Старе Србије, с тим што је у њима била мања разлика у проценту нередовних ученика и ученица, и то због веће нередовности ученика, а не због ревноснијег похађања ученица. Тако је школске 1939/40. године нередовних основаца било 35,84%, ученика 33,48% и ученица 41,46%⁵⁴

Међу нередовним основцима знатно бројнији су били они који школу никако нису похађали. Школске 1939/40. године школу у Северној Србији нередовно је похађало 5,35% основаца, а у њу никако није долазило чак 27,29%. У Старој Србији сличан је био проценат оних који у школу нису никако долазили, њих 27,51%, али је нешто више основаца повремено изостајало, њих 8,33%.⁵⁵

За разлику од основних школа у унутрашњости Србије, у београдским школама похађање је било знатно уредније. Изостајала су, углавном, деца сиромашнијих родитеља, првенствено зими, када су се, услед недостатка адекватне обуће и одеће, разбољевала, али и због пресељавања родитеља, у потрази за послом. С тим у вези, школски надзорник за други београдски школски срез, извештавајући о стању школа за друго полугодиште школске 1931/32. године, бележи: „Похађање школе било је у току овог полугодишта боље, јер је престанком зиме смањен и број побољевања код ученика. Није било потребе за кажњавањем родитеља због нешиљања деце у школу. Иначе, узроци неуредног похађања су махом, побољевање, сиромаштина, често сељакање родитеља из реона у реон, ради

⁵³ АЈ, 66 – 1 – 573.

⁵⁴ *Истио*, стр. 327–330.

⁵⁵ *Истио*, стр. 335, 336.

тражења посла. У свакој школи има по неколико ђака који се само воде по списку, а не зна им се место становања.”⁵⁶

Много чешће су изостајали ђаци периферијских школа, које су удаљеније од ђачких домова, али и у којима су деца сиромашнијих родитеља, „слабије одевена и обувена”, без одговарајућег родитељског надзора.

У првом полугодишту школске 1932/33. године, у осам београдских школа (Краљ Петар, Јанко Веселиновић, Краљ Александар, Вук Караџић, Старина Новак, Цар Урош, Јован Цвијић, Краљ Милутин) уредних је било чак 97,85% ђака.⁵⁷

Пред Други светски рат, школске 1939/40. године, у 25 државних основних школа другог, трећег и четвртог школског среза, од 12.449 ђака, редовних је било 11.113 или 89,27%, с тим што 879 или 65,79% нередовних школу уопште није походило.⁵⁸

Пролазност основаца

У непосредној зависности од редовног похађања школе је и пролазност основаца у Србији. Крајем школске 1921/22. године редовних основаца било је 90,26%, и они су се углавном појавили на завршном испиту, а разред их је завршило 95,76%. Међутим, с обзиром на број ђака по школским уписницама, пролазност основаца у Северној Србији је износила 86,43%, и то код ученика 87,73% а код ученица 82,52%. На 100 становника долазило је, међутим, тек 5,71 успешних основаца, од којих су 4,35 били ученици и само 1,36 ученица. Међу окрузима, највишу пролазност, од 91,12%, остварили су основци у Подрињу, којих је, као најредовнијих, на испиту било чак 97,65%. Основци у крајинском округу, којих је на испиту било само 62,72% од укупног броја са краја школске године, имали су најнижу пролазност, од тек 59,95%. С обзиром на број становника, предњачили су окрузи: крагујевачки са 7,78, смедервски са 6,97 и ваљевски са 6,55, док су на зачељу били окрузи: топлички са 4,28, пиротски са 4,80 и врањски са 4,85 успешних ђака на 100 становника. Окрузи са најмање женске деце у школи, са њиховим најнередовнијим похађањем, разумљиво је, имали су и најмање успешних ученица. Тако у окрузима: врањском, топличком, ужичком и чачанском, ни на 100 становника није било једне ученице која је завршила разред, у топличком округу то је било посебно изражено, са тек две успешне ученице на 300 становника.

⁵⁶ АЈ, 66 – 1 – 470.

⁵⁷ АЈ, 66 – 1 – 468.

⁵⁸ АЈ, 66 – 2749, 2750, 2751.

У Старој Србији, где је изостајање од школе било израженије, основци су још ређе завршавали разред. Постигли су пролазност од 82,48%, при чему ученици 83,26, а ученице 79,25%. У звечанском округу, са највише нередовних ђака, и пролазност је била најнижа, само 65,82%. Поготово је била ниска код ученица, тек 59,63%, јер су управо оне најчешће вођене као ђаци само у школским уписницама. Ученици су остварили пролазност од 68,64%. Изузетно висока пролазност била је у рашком округу, чак и у односу на округе у Северној Србији, и износила је 96,58%, код ученика 96,92%, а код ученица 95,72%. Више од нивоа пролазности, разлика се, у односу на Северну Србију исказивала у сразмери броја становништва и броја успешних основаца, првенствено због знатно ређег школовања овдашњег подмлатка, нарочито женског. Отуда је на 100 становника долазило само 2,35 ђака који су успешно завршили разред, међу којима је било 0,54 ученице и 1,81 ученика. И овде је, међутим, било разлика између појединих округа, мада су оне биле мање него у Северној Србији. У рашком округу, у чијим је школама била највиша пролазност, тек 300 становника имало је једну успешну ученицу, док је у косовском округу било њих две. У погледу броја успешних ђака, као и само броја ученика, предњачи пријепољски округ. На 100 становника у њему је било 3,45 успешних основаца, од којих су 2,97 ученици, док је у призренском округу разред завршило тек 1,99 ђака, међу којима је 1,42 ученика и 0,57 ученица.⁵⁹

Из године у годину, повећањем броја ђака који уопште школу не похађају а нису се могли исписати док не престаре, пролазност је у наредном периоду опадала. У највећем делу Северне и Старе Србије школске 1925/26. године, успешно је прошло завршни испит 75.088 или 75,66% ђака, ученика 79,31%, а ученица тек 66,53%. Уз још 2,65% ученика и 3,64% ученица којима је одобрено накнадно полагање завршног испита, да понавља разред остало је 21.245 или 23,54% ђака, ученика 12.787 односно 18,04% и 8.458 или 29,83% ученица. За разлику од краја школске 1921/22. године, када су основци у Подрињу били најуспешнији, сада су они имали најнижу пролазност, од свега 69,16%. Нарочито су неуспешне биле ученице, јер их је разред завршило тек нешто више од половине, само 55,29%. Насупрот овим резултатима, косовска област предњачила је са пролазношћу од чак 82,51%, и то 83,50%, код ученика и 78,19% код ученица.⁶⁰

Ажурирање спискова основаца након доношења новог Закона о народним школама, одразило се одмах и на ниво пролазности, која је школске 1931/32. године у Северној Србији, изузев Београда, износила 82,78%, код ученика 85,80%, а код ученица 77,65%.

⁵⁹ Училић, 9, 1923, стр. 552–555.

⁶⁰ Просветни гласник, 1927, св. 11, стр. 180–181.

Према попису становништва од 31. марта 1931. године, на 100 становника у Северној Србији било је 7,06 успешних основаца, а међу њима тек 2,45 ученица. Са 8,27 ђака на 100 становника предњачио је смедеревски округ, а затим су долазили окрузи: крајински, са 8,09, крагујевачки са 7,99, тимочки са 7,95 и београдски са 7,87 ђака. У најнеповољнијој ситуацији били су окрузи: врањски са 5,42, топлички са 6,02 и подрински са 6,03 успешна ђака на 100 становника. Најмање ученица које су завршиле разред, само 1,28 на 100 становника имао је топлички округ, а потом окрузи: врањски, са 1,29, подрински, са 1,53, ужички са 1,71 и ваљевски и чачански, у којима је на 100 становника било по 1,85 успешних ученица. Будући да је у наредним годинама број основаца који су завршавали разред растао знатно спорије него што се увећавало становништво, уочи Другог светског рата успешних основаца, према броју становника, било је још мање, поготово у Старој Србији где се становништво двоструко брже увећавало него у Северној Србији.⁶¹

Увећањем броја нередовних основаца током тридесетих година, опадала је и њихова пролазност. Школске 1935/36. године успешних је 73,71% ђака, од чега ученика 82,53% и 63,95% ученица, да би последње миорнодопске школске године разред завршило само 67,80% основаца, и то 77% ученика и свега 55,18% ученица. Будући да се знатан број женске деце није ни уписивао у школу, као и да су се она много чешће од мушкараца исписивала, недвосмислено се може закључити да је и пред Други светски рат за већину женског подмлатка, поготово на селу, основна школа била, заиста, неостварени сан.⁶²

Предњачећи у уредном похађању школе, основци у тимочком округу постизали су и највећу пролазност, школске 1931/32. године чак 91,04%. Четири године касније она је износила 89,61%, а 1939/40. 86,46%, с тим што је 1931/32. и 1935/36. била приближно једнака код ученика и ученица, а једино су школске 1939/40. ученици, са пролазношћу од 88,04%, више одскочили од ученица, којих је 84,74% завршило разред.⁶³

И док су у тимочком округу основци, али и појединачно ученици и ученице, константно предњачили у нивоу пролазности, крајем школске 1931/32. године најнеуспешнији су били ђаци у крушевачком округу, са пролазношћу од 76,49%, мада су овдашње ученице, остваривши пролазност од 70,36%, биле успешније од ученица у окрузима топличком и ужи-

⁶¹ Према стопи раста становништва између 1921. и 1931. године. у Северној Србији, без Београда, средином 1940. године било је 3.723.385, а у Старој Србији 1.043.488 тако да је на 100 становника, у Северној Србији било је 6,46 успешних основаца, од којих су 2,22 ученице, а у Старој Србији тек 2,16, међу којима 0,59 ученица.

⁶² Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 341.

⁶³ *Исти*, стр. 342.

чком, где је разред завршило њих 65,45%, односно 62,99%. Школске 1935/36. године на зачељу су били основци у ужичком округу, јер их је разред завршило само 60,93%, при чему је успешних ученица било свега 31,20%, а чак 78,16% ученика. Пред Други светски рат, школске 1939/40. године, најнеуспешнији су ђаци у топличком округу, са пролазношћу од тек 52,15%, код ученика 69,10% и тек 26,55% код ученица.⁶⁴

Пролазност основаца у Старој Србији била је, и у овом раздобљу, нижа него у Северној Србији, највише због тежег постизања задовољавајућег успеха ђака несрпске националности и нешто израженијег непохађања школе. Школске 1935/36. разред је завршило 70,33%, а четири године касније само 61,96% ђака. У истом периоду проценат успешних ученица опао је са 64,03% на 56,98%, што је било нарочито изражено у Рашкој, са 54,64% на свега 40,37%.

Сходно томе да најшири слојеви становништва нису схватили значај основне школе, што је често за последицу имало и прекидање школовања, међу успешним основцима најмање је оних који су завршавали четврти разред. Крајем школске 1939/40. године, у Северној Србији било их је 20,71%, и то међу ученицима 21,56%, а међу ученицама 19,08%. С обзиром на знатно ређе школовање женског подмлатка, свршене ученице чиниле су тек 31,62% свих успешних основаца. Нешто више, 21,43% успешних ђака у Старој Србији били су свршени основци. И овде су они мало чешћи међу ученицима, било их је 21,77%, док су код успешних ученица оне чиниле 20,52%. Међутим, за разлику од Северне Србије, у овдашњим школама оне су још малобројније међу свршеним основцима, чинећи 26,04% њиховог укупног броја, што је несумњиво у складу са рејим школовањем женског подмлатка на овом подручју.⁶⁵

Зато што су београдски основци били знатно редовнији од оних у унутрашњости, и њихова пролазност је била виша. Школске 1939/40. године, у 25 школа другог, трећег и четвртог школског среза, она је износила 89,37%, код ученика 89,88% и 88,68% код ученица. Свршени основци у овим београдским основним школама представљали су 26,01% свих успешних ђака са краја школске 1939/40. године, код ученика 25,08%, а 25,52% код ученица, које су, иначе, чиниле 42,52% међу свршеним основцима.⁶⁶

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, стр 348.

⁶⁶ АЈ, 66 – 2–749, 2–750

Продужно школовање није заживело

Будући да ни четворогодишње основно школовање није у потпуности заживело у Србији ни до почетка Другог светског рата, продужно школовање, поготово, није имало перспективу од самог почетка. Тако школски надзорник за мачвански срез, у извештају о стању школа у 1919/20. бележи: „Ове школске године ни у једном месту није постојала ни продужна ни виша основна школа, јер ни за редовну основну школу није било свих услова за напредан рад, пошто ни ову школу нису хтели походити сви, нарочито старији ђаци, јер су их родитељи, због потреба у радној снази, задржавали од школе”. Констатујући, такође у извештају о стању школа у школској 1919/20. години, „да и са основним школама иде врло тешко” и да се отуда не може „ни мислити на продужне и више основне школе”, и школски надзорник за посавски школски срез у ваљевском округу истиче да ни у једном месту овог школског среза „није била ни продужна ни виша основна школа”.⁶⁷

У целој шумадијској просветној области (окрузи: београдски, ваљевски, крагујевачки, подрински и смедеревски) током школске 1919/20. и 1920/21. године формирана је једино виша основна школа у Лапову. Чак, и када су отворане, више основне школе углавном су смештане у варошице попут: Бајине Баште, Ивањице, Рашке и сл. где није било гимназије и где је лакше могао да се обезбеди одговарајући простор, наставни кадар и довољан број ђака. У Северној Србији, не рачунајући Београд, школске 1922/23. године постојало је 10 виших основних школа, са 28 одељења. Ученици су углавном били деца намерна да наставе школовање, првенствено у гимназији, смањујући тако родитељима трошкове око издржавања, али и она која су се надала да ће након овог „продужног” школовања побећи од мотике или неког другог тешког физичког посла.⁶⁸ Неприхваћене од почетка, више основне школе су постајале још ређе након одлуке Министарства просвете, од 6. децембра 1923. године, да од 1. јануара 1924. године ученици из ових школа не могу да наставе школовање у III разреду гимназије без полагања испита. Било је то својеврсно рушење више основне школе, јер она тако остаје не само без довољно ђака већ и без оних најбољих, који ће се сада уписивати одмах у гимназију.⁶⁹

Виша основна школа, заправо, уништена је а да није ни заживела. Пропао је покушај и са оснивањем продужне школе, која је крајем школске 1926/27. године постојала само у областима: београдској, нишкој, подунавској и шумадијској. Пошто су београдску и подунавску област сачињавала и подручја из Војводине, не можемо поуздано утврдити засту-

⁶⁷ АЈ, 66 – 1 – 498.

⁶⁸ *Истио*.

⁶⁹ Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, стр. 340.

пљеност продужне школе у београдском и смедеревском округу, док је у нишкој области у њу било уписано тек 85 ученика и три ученице, а у шумадијској 342 ученика и 12 ученица, у 22 школе.⁷⁰

У свим продужним школама у шумадијској области рађено је на учвршћивању писмености, а затим на унапређивању: повртарства, воћарства и виноградарства у по 17, пчеларства у 15, свиларства у две и у по једној школи радило се на мушком ручном раду и на унапређењу живинарства.⁷¹

Увођење више народне школе, уместо више основне, Законом о народним школама од 5. децембра 1929. године, такође, није дало значајније резултате. Десет година након његовог доношења, школске 1939/40. године у Северној Србији више народне школе су постојале у 17 срезова, најчешће у варошицама и среским седиштима, као што су на пример градови: Врање, Крагујевац, Лесковац и Ниш. У свим тим школама било је уписано 1.764 ђака, а до краја школске године остало је у клупама њих 1.647. Изузмемо ли ђаке у крагујевачким, лесковачким и нишким школама, који су чинили 38,77% уписаних и 38,07% ђака са краја школске године, произилази да је варошко и сеоско становништво, и даље, остало изван продужног школовања, поготово се то односило на женски део, будући да су ученице чиниле тек 23,64% уписаних и 23,37% виших основаца са краја школске године.⁷²

У вишу народну школу почетком 1940/41. уписало се, из Северне Србије изузев Београда, 1.184 или 2,57% свршених основаца са краја школске 1939/40. године. Ђаке у вишој народној школи имали су Крагујевац и Ниш, и срезови: грочански, колубарски, космајски, ваљевски, пољанички, пчињски, лесковачки, крагујевачки, лепенички, крушевачки, раванички, нишки, нишавски, посаватамнавски, поцерски, пожаревачки, рамски, орашки, заглавски и ужички.⁷³ Они су, међутим, чинили тек 7,27% овдашњих свршених ђака IV разреда, и то 8,24% ученика и 5,60% ученица.⁷⁴

Продужно основно школовање није ухватило дубље корене ни у Београду. Школске 1921/22. године, одељења више основне школе имале су само мушке школе: код Саборне цркве, на Палилули и на западном Врачару, са укупно 151 ђаком, од којих је 48 било у V, а 103 у VI разреду.⁷⁵ Наредне школске године, школа на Палилули није имала „више основце”, док их је мушка школа код Саборне цркве имала 52 у V разреду, а школа

⁷⁰ *Истио*, стр. 340, 341.

⁷¹ Милан Грол, „Просвета, школство и наука”, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрватиа и Словенаца*, I, Београд, 1928, стр. 391.

⁷² АЈ, 66 – 1 – 331.

⁷³ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941.*, књ. I, Београд, 2005, стр. 358.

⁷⁴ АЈ, 66 – 2 – 727 – 3 – 140.

⁷⁵ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941.*, књ. I, Београд, 2005, стр. 359.

на западном Врачару њих 23 у VI разреду.⁷⁶ Школске 1923/24. године само је мушка школа код Саборне цркве имала одељења више основне школе, са укупно 78 ђака, и то 44 у V и 34 ђака у VI разреду.⁷⁷ Одлука Министарства просвете да од 1. јануара 1924. свршени ученици више основне школе не могу уписивати III разред гимназије без полагања пријемног испита укинула је ову школу и у Београду. Нешто другачије је било са вишом народном школом, након њеног увођења Законом о народним школама од 5. децембра 1929. године. О њеној неопходности школски надзорник за II београдски школски срез, у извештају за школску 1932/33. годину, каже: „С обзиром на то да у Београду има велики број деце, која због сиромаштине и других узрока не могу да продуже школовање у средњој школи, налазим да су више народне школе неопходно потребне.”⁷⁸

Школске 1932/33. године, од 23 основне школе у Београду, одељења више народне школе имало је 10 школа, са укупно 603 ђака, углавном у првом разреду. Међу њима је било 228 или 37,81% ученица. У I и II школском срезу одељења више народне школе 1933/34. године имало је осам, са укупно 854 ђака, а наредне школске године десет школа, са уписаних 1.036 ђака.⁷⁹

Школске 1937/38. године, одељења више народне школе имало је 16 београдских основних школа, са укупно 1.018 ђака,⁸⁰ а последње мирнодопске школске године 21, при чему је само њих девет имало ђаке у два разреда, петом и шестом, док је у 11 постојао само пети разред. Основна школа „Масарик” једина је имала четири разреда више народне школе, у складу са осмогодишњим основним школовањем у Чехословачкој.⁸¹

У београдске више народне школе, чешће него у друге, уписивали су се ђаци са слабијим успехом из основне школе који нису могли да положе пријемни испит за гимназију или неку другу средњу школу.⁸²

У складу са тиме и израженим непохађањем наставе је и ђачки успех у вишој народној школи. Тако је, у другом и трећем школском срезу, крајем школске 1939/40. године успешних било 416 или 78,19%.⁸³

⁷⁶ АЈ, 66 – 1 – 465.

⁷⁷ *Исто*.

⁷⁸ АЈ, 66 – 1 – 470.

⁷⁹ Ђака у одељењима више народне школе имале су школе: Престолонаследник Петар – 29 + 17; Његош 59 + 35; Цар Душан 26 + 21; Филип Вишњић 51 + 38; Краљ Дечански 25 + 14; Вожд Карађорђе 33 + 14; Доситеј Обрадовић 48 + 19; Јанко Веселиновић 23 + 27; Краљ Александар 32 + 17; Старина Новак 49 ученика и 26 ученица. АЈ, 66 – 1 – 468.

⁸⁰ Број ученика 1937/38. школске године, по школама: Његош 31, Филип Вишњић 46, Вожд Карађорђе 58, Јанко Веселиновић 27, Тирило и Методије 81, Свети Сава 75, Краљ Петар 171, приватна чехословачка основна школа 41, Вук Караџић 49, Војвода Путник 133, Војислав Илић 177, Краљице Марије 56, Стефан Немања 38, Матија Бан 65, Јован Цвијић 55. АЈ, 66 – 1469.

⁸¹ АЈ, 66 – 2 – 749, 2 – 750.

⁸² АЈ, 66 – 1 – 470.

Висок ниво неписмености

Будући да је основна школа најзначајнији извор писмености, њена недовољна утемељеност у Србији за време Краљевине СХС/Југославије имала је за последицу и веома високу неписменост, поготово женског становништва. Приликом пописа од 31. јануара 1921. године, у Северној Србији неписмено је било 65,50% становништва, и то код жена 83,50%, а код мушкараца 45,60%. У Хрватској са Славонијом неписмених је било 33%, Војводини 22,20%, а у Словенији само 13,50%. Укупна неписменост у Краљевини СХС износила је 51,50%.⁸⁴

У наредних десет година општа писменост у Северној Србији повећавала се за око 1% годишње, при чему знатно више код мушкараца него код жена. Приликом пописа од 31. марта 1931. године неписмених је било 55,09%, мушкараца 30,86% и жена чак 77,92%. Због чешћег школовања младог нараштаја, међу писменима су најбројнији они најмлађи. Тако је писменост женске омладине између 11 и 19 година износила 38,63%, а код женске популације изнад 60 година свега 7,30%. Писмених мушкараца између 11 и 19 година било је 81,28%, а оних најстаријих само 33,76%. Укупно писмених најмлађег узраста било је, пак, 60,07%, а оних са више од 60 година свега 19,44%.

Табела: Писменост у Северној Србији 1931. године

| Године живота | Писмени | | | Неписмени | | |
|---------------|----------|---------|-----------|-----------|---------|-----------|
| | мушкарци | жене | свега | мушкарци | жене | свега |
| 11–19 | 181.330 | 85.278 | 266.608 | 41.765 | 135.459 | 177.224 |
| % | 81,28 | 38,63 | 60,07 | 18,72 | 61,37 | 39,93 |
| 20–39 | 406.754 | 128.282 | 535.036 | 137.572 | 409.094 | 546.666 |
| % | 74,73 | 23,87 | 49,46 | 25,27 | 76,13 | 50,54 |
| 40–50 | 157.454 | 42.175 | 199.629 | 96.464 | 270.113 | 366.577 |
| % | 62,01 | 13,50 | 35,26 | 37,99 | 86,50 | 64,74 |
| 60 и више | 37.531 | 9.586 | 47.117 | 73.625 | 121.644 | 195.269 |
| % | 33,76 | 7,30 | 19,44 | 66,24 | 92,70 | 80,56 |
| Свега | 783.069 | 265.321 | 1.048.390 | 349.426 | 936.310 | 1.285.736 |
| % | 69,14 | 22,08 | 44,91 | 30,86 | 77,92 | 55,09 |

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

У Старој Србији писменост је више опадала са узрастом будући да је основно школовање на овим просторима имало краћу традицију, услед знатно дужег трајања турске окупације. Писмених између 11 и 19 година

⁸³ АЈ, 66 – 2 – 749, 2 – 750.

⁸⁴ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001, стр. 37.

било је 23,37%, а оних најстаријих само 3,65%, с тим што је ова несразмера код женског становништва била посебно изражена, чак знатно више него у Северној Србији. Међу мушкарцима узраста између 11 и 19 година писмених је било 32,85%, а оних изнад 60 година свега 6,96%. Писменог женског становништва између 11 и 19 година било је 12,46%, а оних најстаријих свега 0,58%.

Табела: Писменост у Старој Србији 1931. године

| Године живота | Писмени | | | Неписмени | | |
|---------------|----------|--------|--------|-----------|---------|---------|
| | мушкарци | жене | свега | мушкарци | жене | свега |
| 11–19 | 17.619 | 5.812 | 23.431 | 36.000 | 40.829 | 76.838 |
| % | 32,85 | 12,46 | 23,37 | 67,15 | 87,54 | 76,63 |
| 20–39 | 25.365 | 5.213 | 30.578 | 50.454 | 74.432 | 124.886 |
| % | 33,45 | 6,54 | 19,67 | 66,55 | 93,46 | 80,33 |
| 40–50 | 7.113 | 1.090 | 8.203 | 30.506 | 42.968 | 73.474 |
| % | 18,91 | 2,47 | 10,04 | 81,09 | 97,53 | 89,96 |
| 60 и више | 1.464 | 131 | 1.595 | 19.578 | 22.468 | 42.046 |
| % | 6,96 | 0,58 | 3,65 | 93,04 | 99,42 | 96,35 |
| Свега | 51.561 | 12.246 | 63.807 | 136.547 | 180.697 | 317.244 |
| % | 27,41 | 6,35 | 16,74 | 72,59 | 93,65 | 83,26 |

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године. Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

У Северној и Старој Србији заједно, општа писменост износила је тек 40,96%, код мушкараца 63,20%, а код жена 19,90%, наравно са значајним разликама између најмлађег и најстаријег становништва.

Табела: Писменост у Србији 1931. године

| Године живота | Писмени | | | Неписмени | | |
|---------------|----------|---------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| | мушкарци | Жене | свега | мушкарци | жене | Свега |
| 11–19 | 198.949 | 91.090 | 290.039 | 77.774 | 176.288 | 254.062 |
| % | 71,89 | 34,07 | 53,31 | 28,11 | 65,93 | 46,69 |
| 20–39 | 432.119 | 133.495 | 565.614 | 188.026 | 483.526 | 671.552 |
| % | 69,68 | 21,63 | 45,72 | 30,32 | 78,37 | 54,28 |
| 40–50 | 164.567 | 43.265 | 207.832 | 126.970 | 313.081 | 440.051 |
| % | 56,45 | 12,14 | 32,08 | 43,55 | 87,86 | 67,92 |
| 60 и више | 38.995 | 9.717 | 48.712 | 93.203 | 144.112 | 237.315 |
| % | 29,50 | 6,32 | 17,03 | 70,50 | 93,68 | 82,97 |
| Свега | 834.630 | 277.567 | 1.112.197 | 485.973 | 1.117.007 | 1.602.980 |
| % | 63,20 | 19,90 | 40,96 | 36,80 | 80,10 | 59,04 |

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

С обзиром на скромну обухваћеност подмлатка основним школовањем и током тридесетих година, у Србији је и уочи Другог светског рата неписменост била обележје знатног дела становништва. Према подацима из извештаја средњих школских надзорника за 72 среза у Северној Србији и за 14 у Старој Србији, који свакако нису поуздани у оној мери као резултати пописа из 1931. године, крајем школске 1939/40. године, у 20 срезова било је испод 50% писмених, док је само у четири среза писменост износила између 80 и 90%. Поново је неписменост много више изражена у Старој Србији, где је било срезова са мање од 20% писмених. Такође, неписмено је и даље много чешће било женско становништво. Од свих срезова, само у пет жене су чиниле више од 40% писмених, док је на подручју Старе Србије било срезова и са мање од 10% писмених жена.⁸⁵

⁸⁵ Исто, стр. 91–95.

Summary

Failure of the Elementary School System in Serbia in the Time of the Kingdom of Yugoslavia

The elementary school in Serbia in the time of the Kingdom of Yugoslavia was not sufficiently developed. Compulsory elementary education, as statutorily defined, was far from being realized. School network and its facilities were not, even in the eve of the World War II, sufficient to embrace all children of a school age. Hence, in the school year of 1922/23 in the North Serbia as many as 66.78 % eligible children were not enrolled in the first class. In the school 1929/30 year in the Morava Banate (banovina) 48 % eligible children were not enrolled into the first class as well. Owing to the modest school capacity, as well as to the poorly perceived importance of elementary education by the masses, many of the enrolled children did not attend school. In the last peacetime school year 27.29% and 27.51% elementary-school pupils did not attend their classes in North Serbia and in the Old Serbia respectively. Due to the excessive absence from school, the rate of elementary-school pupils passing was low as well. It amounted 67.80% and 61.96% in the North Serbia and in the Old Serbia respectively in the school year of 1939/40. For instance, in the North Serbia there were 7.06 successful elementary school pupils (4.61 schoolboys and 2.45 school-girls) per 100 citizens only in the school year of 1939/40, while in the Old Serbia, with regard to considerably higher population growth, the number of successful pupils was even lower.

Seeing that four-year elementary school did not strike root, the extended education had not much chance to be successful. Out of all passed elementary-school pupils in the late 1939/40 school year, only 1,184 (2.57%) new students were enrolled in the higher national school in the North Serbia outside Belgrade, while in the Old Serbia there were not any higher schools whatsoever.

Lack of strong elementary school foundations in Serbia resulted in high population illiteracy. In 1931, it amounted 55.09% and as high as 83.26% in the North Serbia and in the Old Serbia respectively.